

ЧЕРНІГІВ. ПАВЛО ПОЛУБОТОК

(Підготовка до друку та передмова Олександра Коваленка)

Україна щойно відзначила 130-річчя від дня народження свого першого Президента і найбільшого Історика — М. С. Грушевського (1866—1934). Він створив понад дві тисячі наукових та публіцистичних праць, що містять, зокрема, численні відомості з історії Чернігово-Сіверщини. Разом з тим, у доробку М. С. Грушевського є кілька публікацій, безпосередньо присвячених минувшині нашого краю. Це, передусім, ґрунтовна студія «Чернігів і Сіверщина в українській історії», що побачила світ 1928 р. у збірнику наукових праць «Чернігів і Північне Лівобережжя».¹ М. С. Грушевський узагальнив практично увесь наявний на тоді комплекс археологічних, писемних і лінгвістичних джерел й створив блискучий начерк історії регіону. Своєрідний характер цієї праці автор підкреслив у її підназві: «Кілька спостережень, здогадів і побажань». Справді, студія містить більше відкритих запитань, аніж готових відповідей. Це скоріше звернена до майбутніх дослідників програма вивчення історії краю, де, за образним висловом самого М. С. Грушевського, «поховані секрети Старої України — і зародки Нової». Додамо, що на світанку національно-державного відродження України, в січні 1991 р., авторові цих рядків поталанило передрукувати її у спеціальному додатку до газети «Комсомольський гарт», яку на тоді редагував С. О. Павленко.²

Водночас, поза увагою фахівців та широкого читацького загалу ще й досі залишаються науково-популярні нариси М. С. Грушевського з історії Чернігівщини, оприлюднені у 1910 р. на шпальтах київської газети «Село». Цей тижневик, що видавався протягом 1909 — 1911 рр., мав виразне культурологічне обличчя. У ньому, крім традиційних «новин», систематично друкувалися твори вітчизняних та зарубіжних письменників, матеріали про видатних діячів культури. Нариси М. С. Грушевського правлять за типовий зразок історичної публіцистики ученого і політика, адресованої аудиторії, яка лишень у загальних рисах орієнтується в минулому України. Так, у коротенькому нарисі «Чернігів» згадано тільки деякі, щоправда, найважливіші події багатовікової історії міста.³ Нарис «Павло Полуботок» присвячено одному з провідних українських політиків доби Гетьманщини, який походив з Чернігова і довгий час обіймав тут полковницький уряд. Він наважився на уперту й ризиковану протидію імперській політиці Петра I, котрий прагнув дощенту зліквідувати автономний устрій козацької держави. Це коштувало Павлові Полуботку життя, але забезпечило почесне місце у пантеоні історичних діячів України.⁴

Нариси подаються за першодруком згідно з нормами сучасного українського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту М. С. Грушевського.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії: Кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. — К, 1928. — С. 101—117.
2. Див.: Комсомольський гарт (Чернігів). — 1991. — 12 січня.
3. Грушевський М. Чернігів // Село (Київ). — 1910. — № 25. — С. 5—6.
4. Грушевський М. Павло Полуботок // Село (Київ). — 1910. — № 36. — С. 4—5.

ЧЕРНІГІВ

Чернігів — стара столиця Задніпров'я. У найдавніших згадках літописця виступає він найважливішим містом на Задніпров'ї ще в початку X віку, тому тисяча літ. Сто літ пізніше, як сини Володимира Великого почали ділити батьківщину і нарешті два брата Ярослав і Мстислав поділили між собою батьківські землі, в 1026 році, — Ярослав сів у Києві, а Мстислав у Чернігові, і тут почав будувати велику церкву св. Спаса, найстарішу церкву, яка стоїть іще на Україні. Він не встиг її докінчити, помер, і задніпрянські землі перейшли до Ярослава ж. Чернігів дістався його сину Святославу, князю відважному, славолюбному, що не вдоволився Черніговом, а заходився відібрати і Київ од свого брата Ізяслава; тоді до нього переходили різні люди, незадоволені з Ізяслава; перейшов до Чернігова і славний Антоній, що заснував Печерський монастир (Печерську лавру) в Києві; оселився в Чернігові в печері, і потім там поставлено монастир св. Іллі.

Святослав справді здобув Київ і вмер у нім — тільки поховати казав себе в Чернігові, «у св. Спаса». Потомки його, такі ж жадні слави і власті, Як і він, не забували батьківського прикладу і раз у раз змагалися до того, щоб запанувати над усією Україною. Декому вдавалося широко розпросторити владу свою над різними українськими землями. На дворі одного з них — князя Святослава Всеволодовича, правнука Святослава Ярославича, князя чернігівського, а потім київського, жив той славний поет (на ім'я нам, на жаль, не звісний), що, славлячи свого Князя і його свояка, князя Ігоря, сотворив ту вічну славу поему свою «Слово о полку Ігоревім», найкращу квітку нашого старого письменства.

Потім прийшла для Чернігова чорна година, коли насунула татарська хмара на Україну. Чернігів здобуто, поруйновано, і надовго заглох він. Відродився наново з відродженням України, як піднялася на ній нова сила, не княжа, а народна, козача. Чернігів знову стає поважним, славним городом, столицею Чернігівського полку. Тоді заложено в Чернігові друкарню і школу, звану колегіум, котру потім начальство російське перемінило на духовну семінарію. Відродженій українській літературі Чернігів і Чернігівщина дали чимало визначних діячів, згада-ти Куліша і його дружину, звісну письменницю українську, і багато інших письменників. З них найбільше знає наше громадянство покійного Леоніда Глібова, що українські байки складав. Тепер живе в Чернігові славний український письменник Михайло Коцюбинський, автор чудових повістей, славний український діяч Ілля Шраг, що був головою українських послів в першій Державній Думі, і багато ще інших письменників наших. Гарно почала розвиватися там «Просвіта», та через незалежні обставини з неї виступили найбільш діяльні члени її, і потім вона захиріла.

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

Павло Полуботок за часів Мазепи був полковником чернігівським. Був чоловік розумний, досвідчений і дуже любив свою Україну і свій народ український. Коли Мазепа пристав до шведів; і стало відомо, що з того його повстання не буде нічого, бо військом царське залило Україну, тоді українська старшина з'їхалася до Глухова на заклика царя Петра, щоб вибрати нового гетьмана на місце Мазепи. Однодушно хотіли гетьманом вибрати Полуботка. Але цар Петро тому спротивився. «Се, каже, чоловік дуже розумний, з нього може вийти другий Мазепа». Показав на стародубського полковника Скоропадського, тихого та плохого, і старшина його вибрала гетьманом, бо не важилася йти против волі царя, що з своїм військом тяжко карав усе, де чулася йому якась «измена» та противність.

Се було 1708 року, і з того часу був гетьманом Скоропадський до своєї смерті, до 1722 року. Був він чоловік не кепський, тільки занадто похилий та покірний. Не мав ніякої ваги й сили. Московські генерали порядкували на Україні як хотіли, не питаючись гетьмана, хоч тільки він мав бути справжнім начальником у всім. Цар назначив полковників на Україну від себе, з своїх людей московських, хоч по закону мали тих полковників (по теперішньому губернаторів і командуючих військом заразом) вибирати самі українці. Закон и й права українські ламалися. Тисячі козаків по наказу царському та міністрів мусили йти в далекі сторони, на фінські болота коло Петербургу або на Кавказ, не на війну, а на роботи кріпостні й земляні, канали копати, кріпості, будувати; там гинули вони тисячами від недостатків усяких та нелюдського поводження своїх приставників. Гетьман і старшина дуже смутилися тим, але боялися підняти голос проти того. А 1722 р. об'явив цар, Скоропадському, що на будуще при гетьмані буде «Малоросійська колегія», Рада, зложена з шести офіцерів московських (з військ, що стоять на Україні) під проводом московського ж генерала, і та колегія буде мати нагляд над усією українською управою. Без неї гетьман не може зробити ніякого розпорядження (указів). Вона буде контролювати його й полковників, приймати скарги (жалоби) на них, робити слідства і таке інше. Гетьмана з старшиною таким чином оддано під начало сьому московському генералу з офіцерами. Скоропадський від того так засумував, що вмер слідом потім.

Старшина зараз же послала до царя своїх послів просити, щоб позволено було їм вибрати собі нового гетьмана. А тим часом для управи вибрано «наказним гетьманом», себто заступником (замістителем) гетьмана, Павла Полуботка. Але цар не хотім дозволити вибрати гетьмана; він хотів понасувати зовсім українські порядки та завести на Україні своїх губернаторів і російську управу. На прошення старшини він дав таку відповідь: «Від Богдана Хмельницького і до Скоропадського всі гетьмани були «изменники», окрім тільки першого і останнього (Хмельницького і Скоропадського); і через те царству Російському і Україні було багато шкоди; тому треба на гетьманство шукати чоловіка вірного та певного, а поки такий знайдеться — визначено Україні правительство, і його треба слухатися, а цареві з вибором гетьмана не докучати». Сим правительством була отся Малоросійська колегія, вона трясла цілою Україною. Оголосила по Україні, щоб всякий, хто мав якусь кривду від старшини, удався до колегії, бо вона на те установлена, аби обороняти бідних од багатих, простий народ від старшини. Тим сподівалася вона привернути простий народ до себе, щоб він не жалував за правами і порядками українськими, що ламалися тепер.

Та Полуботок не хотів допустити до загибелі старих прав і порядків українських. Він був чоловік-рішучий та смілий. Бачив, що і цар, і колегія на те б'ють, що при українських порядках, мовляв, діються великі кривди людям, а колегія, заводячи свої порядки, ніби хоче людей оборонити від тих кривд. Через те всіми силами заходився коло поправи українських судів і управи, щоб людям не діялося кривди. Завів у судах сільських, сотенних і полкових такий порядок, щоб судив не сам один суддя, а в товаристві кількох старшин досвідчених в справі. Установив порядок, як обжалувати несправедливі рішення нижчих судів до вищих. Завів кращі порядки в вищій суді українським (звався «генеральний суд»). Видав суворий наказ, під загрозою тяжких кар, щоб старшина не кривдила простих козаків, не обертала на роботу собі.

Здавалося, тільки радіти б колегії та правительству від таких заходів Полуботкових, коли він заходився, щоб непорядки українські викориняти. Але правительству не порядку та справедливості на Україні треба було, а того, щоб «Малую Россию (Україну) к рукам прибрать»,

як вони казали. Тому зараз почали з Малоросійської колегії до царя жалуватися, що Полуботок не слухається, людей бунтує. Цар на те ще більші права колегії надав, а Полуботку з кількома іншими старшинами велів до Петербургу їхати, щоб України не бунтували. Підстроєно так, що з одного полку, Стародубського, мовби то козаки подали прошення таке, щоб у них заведено російські порядки, і полковників їм з руських людей аби цар назначив. Одержавши се прошення, цар задумав уже українські порядки зовсім покасувати.

Полуботок, приїхавши до Петербургу, тут цареві прошення подав од старшини, щоб українські порядки старі вернено. Та цар тоді вислав на Україну свого довіреного чоловіка Рум'янцева опитувати людей, чого вони хочуть — чи українських порядків, як Полуботок з старшиною просить, чи порядків російських, як у стародубським прошенні пишеться. А щоб не було ніякої замішки на Україні, військо козацьке велено вивести на степи — буцімто від кримців небезпечно.

Полуботок з старшиною порозумів, до чого воно йде. Люди, боячися царських людей, будуть їм в лад казати, що українських порядків не хочуть, а хочуть російських; і потім правительство справді українські порядки покасує — скаже, що самі українці того просили. Тому як скорше розписав на Україну листи, як люди мають перед Рум'янцевим казати. Написав також до козацького війська, щоб звідти до царя прошення писали — на кривди й непоряди російських військ та від Малоросійської колегії жалілися та просили позволити гетьмана вибрати. Цар про се довідався. Розгнівався на Полуботка, казав з старшинами його посадити у тюрму; також сказав узяти й до Петербурга прислати тих, що писали до царя прошення з війська. Над Полуботком почали суд; та він не дїждався кінця: вмер в в'язниці при кінці 1724 року.

На Україні дуже жалували за ним, вважали його мучеником за Україну. Розповідали, що він сміло докорив цареві очі зайого несправедливості — що він українцям за їх вірність і щирість, за службу і кров платить гнівом і несправедливістю. «За те все ми замість вдячності здобули тільки зневагу і поневірку, попали в останню неволю, платимо дань ганебну і незносну, змушені копати вали і канали, сушити болота непроходимі, гноючи їх трупами наших покійників, що цілими тисячами гинули від втоми, голоду і нездорового повітря; і всі ті біди і кривди наші тепер ще збільшилися під теперішніми порядками: начальствують над нами чиновники московські, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні — знають тільки, що їм все над нами чинити можна». Так би то мав говорити Полуботок цареві. Років тому п'ятдесят досить часто було можна надібати у старих українців портрет Полуботка і під ним написані слова «з мови, що Полуботок говорив царю Петру»: «Вступаючись за отчизну, я не боюсь ні кандалів, ні тюрми, і для мене лучче найгіршою смертю умерти, як дивитись на повшехну гибель моїх земляків». Оповідали так, що цар почувши, що Полуботок умирає в тюрмі, пішов з ним попрощатись. Але Полуботок сказав йому: «За невинне страдання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судії, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді скоро після того умер і цар Петро.

